

PHILIP SMITH

Εισαγωγή: Νίκος Μπουμπάρης

Πολιτισμική
Θεωρία
Μια εισαγωγή

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΚΡΙΤΙΚΗ

τισμικής θεωρίας εγκατέλειψε το μαρξισμό χάριν μιας μεταδομιστικής αντίληψης για την κουλτούρα και την κοινωνία.

Η Σχολή της Φραγκφούρτης

«Η Σχολή της Φραγκφούρτης» υπήρξε μια ομάδα γερμανόφωνων στοχαστών, οι οποίοι συνδέθηκαν, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, με το Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών της Φραγκφούρτης (Institute for Social Research in Frankfurt), που ιδρύθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1920. Βέβηια, τα ερευνητικά ενδιαφέροντα της ομάδας ήταν τόσο πολλά και ποικίλα ώστε δεν γίνεται εκ πρώτης όψεως σαφές το όφελος που θα είχαμε αν τους εξετάζαμε ως «Σχολή». Επιπλέον, μετά την άνοδο του ναζισμού, οι εκπρόσωποί της διασκορπίστηκαν σε διάφορα σημεία του κόσμου, ενώ αρκετοί ήταν εκείνοι που πήγαν στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Από αυτή την άποψη, ο όρος δεν χρησιμεύει ούτε καν ως γεωγραφικό στίγμα. Μια προσεκτικότερη, όμως, ματιά θα μας έπειθε ότι υπάρχει μια κοινή μεθοδολογική στάση, που συναρτάται με την κριτική τους στην ορθολογικότητα και την καπιταλιστική νεωτερικότητα. Στηριζόμενοι (όπως και ο Λούκας) στα κείμενα του Βέμπερ αλλά και στις «πολιτισμικές» κριτικές του Μαρξ, οι κύριοι εκπρόσωποι της Σχολής της Φραγκφούρτης υποστήριξαν ότι η τυπική ορθολογικότητα (η ορθολογικότητα ως προς το σκοπό) ήταν μια δύναμη που δρούσε ύπουλα μέσα στην κοινωνία. Η ορθολογικότητα αυτή βασιζόταν στα μέσα και όχι στους σκοπούς. Τα μέλη, λοιπόν, της Σχολής επιτέθηκαν με σφοδρότητα εναντίον της ιδέας για μια αξιολογικά ουδέτερη κοινωνική έρευνα, καταγγέλλοντας τις θετικιστικές αναλύσεις ως άσκοπες ασκήσεις που δεν διέθεταν «κριτικό λόγο». Η επίθεση στην ορθολογικότητα ως προς το σκοπό περιελάμβανε και μια σειρά καυστικών σχολίων εναντίον της γραφειοκρατικής επιχείρησης, του καταναλωτισμού και της πολιτιστικής βιομηχανίας, τα οποία εξετάζονται πιο κάτω. Εκτός από την επίθεση στην τυπική ορθολογικότητα, υπάρχουν και πολλές ακόμα ομοιότητες μεταξύ των βασικών εκπροσώπων της.

- Το ενδιαφέρον τους για την επίδραση της τεχνολογίας στην κοινωνική ζωή και, ιδιαίτερα, στην αναπαραγωγή της δημοφιλούς κουλτούρας.
- Το ενδιαφέρον τους για την επίδραση της τελευταίας στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα.

- Το ενδιαφέρον τους για την ανθρώπινη σεξουαλικότητα, αφενός, και τη συγκρότηση της προσωπικότητας, αφετέρου, το οποίο επηρεάστηκε έντονα από τον Φρόυντ (αυτό αναλύεται στο Κεφάλαιο 12).
- Το ενδιαφέρον τους για τον εντοπισμό των συνθηκών εκείνων κάτω από τις οποίες η ανθρώπινη συνείδηση είτε «κατακερματίζεται» είτε καταφέρνει να κατανοήσει την «ολότητα» (να οδηγηθεί, λόγω χάριν, σε μια νεομαρξιστική κατανόηση του κόσμου και στην κατάκτηση της πραγματικής ελευθερίας).

Ανάμεσα στους δημιαντικούς στοχαστές, που συνδέσανε το όνομά τους με τη Σχολή της Φραγκφούρτης, συγκαταλέγονται ο Αντόρνο, ο Μπένγιαμιν, ο Φρομ, ο Χορκχάιμερ, ο Λόβενταλ, ο Μανχάιμ και ο Μαρκούζε, η φήμη των οποίων γνώρισε μεγάλες διακυμάνσεις στη διάρκεια της σταδιοδρομίας τους. Στην εποχή τους, ο Τέοντορ Αντόρνο, ο Μαξ Χορκχάιμερ και ο Βάλτερ Μπένγιαμιν έδειχναν να είναι οι πιο δημοφιλείς και ολοκληρωμένοι διανοούμενοι της Σχολής αυτής. Στην ανάλυση, που ακολουθεί, θα εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας στο έργο τους, προτού ασχοληθούμε με τον πιο σημαντικό σύγχρονο κληρονόμο της, τον Γιούργκεν Χάμπερμας. Με το έργο του Φρομ και του Μαρκούζε θα ασχοληθούμε στο Κεφάλαιο 12.

Βάλτερ Μπένγιαμιν

Ο Βάλτερ Μπένγιαμιν (Walter Benjamin) θεωρείται ένας ιδιαίτερα σημαντικός στοχαστής τόσο στο χώρο της πολιτισμικής κριτικής και της αισθητικής, όσο και σε εκείνον της κοινωνικής θεωρίας. Η μεγάλη φήμη του οφείλεται σε μια σειρά δοκιμίων, τα οποία, σε καμιά περίπτωση, δεν συγκροτούν μια συστηματική θεωρία για την κουλτούρα και την κοινωνία. Αντίθετα, αποτελούν οξυδερκή σχόλια σε πολλά και διαφορετικά μεταξύ τους ζητήματα. Το μεγάλο προσόν του έργου του Μπένγιαμιν είναι ένα είδος «μουσικότητας» ή, καλύτερα, μια ευαισθησία απέναντι στην κουλτούρα, που ξεπερνά τις καλύτερες προσπάθειες των συναδέλφων του στη Σχολή της Φραγκφούρτης. Είναι ένας εξαιρετικός συγγραφέας, τα δοκίμια του οποίου δεν προσφέρουν μόνο διανοητική αλλά και αισθητική συγκίνηση.

Το πιο σημαντικό, ενδεχομένως, δοκίμιο του Μπένγιαμιν είναι το *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction*. Στο έργο αυτό, ο

γερμανός στοχαστής (1973 [1936]) είναι φανερά επηρεασμένος από τα κείμενα του Μαρξ για την αλλοτρίωση και τη θεωρία του για την πράξη. Κατά τον Μαρξ, η ανθρώπινη δημιουργικότητα είναι ενσωματωμένη στα προϊόντα της εργασίας. Ο Μπένγιαμιν, από την πλευρά του, υποστηρίζει ότι, με την άνοδο του βιομηχανικού καπιταλισμού, τα πολιτισμικά προϊόντα –και κυρίως τα καλλιτεχνικά– υφίστανται μια ριζική μεταμόρφωση. Στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, ήταν επενδυμένα με πλούσιο νόημα, γιατί ήταν αποτέλεσμα κοινωνικών σχέσεων και είχαν έναν ιερό και πνευματικό χαρακτήρα. Ορισμένα, μάλιστα, υπήρξαν και αντικείμενα λατρείας (όπως συνέβαινε με τις μεσαιωνικές θρησκευτικές εικόνες), ενώ κάποια άλλα συνδέονταν με την ευφυΐα, την αυθεντικότητα και τη δημιουργικότητα. Ενώ, λοιπόν, τα χειροποίητα καλλιτεχνικά προϊόντα του παρελθόντος είναι αυθεντικά και περιβάλλονται από μια **αύρα** (aura), οι αναπαραγωγές είναι κατά κάποιο τρόπο υποβαθμισμένες. Γράφει: «Η παρουσία του πρωτοτύπου αποτελεί την προϋπόθεση της έννοιας της αυθεντικότητας... Αυτό που χάνεται στην εποχή της μηχανικής αναπαραγωγής είναι αυτή ακριβώς η αύρα του έργου τέχνης» (1973: 214-15).

Η τεχνολογία, λοιπόν, αφαιρεί από τα σύγχρονα έργα τέχνης την αύρα τους. Χάνουν τη μοναδικότητα και την πνευματικότητά τους, και, βέβαια, τυποποιούνται (στο σημείο αυτό, μπορούμε εύκολα να διαπιστώσουμε τις εκλεκτικές συγγένειες της πιο πάνω θέσης με την ιδέα του Βέμπερ για την απομάγευση του κόσμου). Ο Μπένγιαμιν υποστήριξε ότι τα καλλιτεχνικά προϊόντα της μηχανικής εποχής προϋποθέτουν κοινό που ανταποκρίνεται με τρόπο ενιαίο σε αυτά. Ο διαλογισμός πάνω σε ένα πρωτότυπο έργο ζωγραφικής, λόγου χάριν, ήταν αποτέλεσμα μιας ιδιωτικής και ατομικής δραστηριότητας. Αντίθετα, σε ένα σύγχρονο καλλιτεχνικό προϊόν, όπως μια κινηματογραφική ταινία, «οι ατομικές αντιδράσεις προκαθορίζονται από τη μαζική απόκριση ενός μεγάλου αριθμού θεατών» (1973: 227-28), και αυτό συμβαίνει λόγω της κατανάλωσής του με συλλογικό τρόπο. Αποτέλεσμα αυτού είναι η νέκρωση των κριτικών και διανοητικών ικανοτήτων του ανθρώπου. «Το κοινό», γράφει, «είναι εξεταστικό και, συνάμα, αφηρημένο» (1973: 234).

ΒΑΛΤΕΡ ΜΠΕΝΓΙΑΜΙΝ (1892-1940)

Ο Μπένγιαμιν γεννήθηκε στο Βερολίνο από πλούσια εβραϊκή οικογένεια. Όταν ήταν ακόμα νέος, υπήρξε χαρτοπαίκτης και βοηθός νταντί, ενώ είχε πάθος για τα βιβλία και τα αντικείμενα τέχνης. Κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, προσποιήθηκε τον άρρωστο για να μην πάει στο μέτωπο και να συνεχίσει τις σπουδές του στο πανεπιστήμιο. Μετά την αποτυχία του να καταλάβει κάποια πανεπιστημιακή έδρα τη δεκαετία του 1920, άρχισε να δουλεύει ως δημοσιογράφος και να γράφει υψηλού επιπέδου δοκίμια. Συνέχισε να ζει μποέμικα, ταξιδεύοντας και βγάζοντας το ψωμί του από τα γραπτά του. Με τον καιρό, ο Μπένγιαμιν έγινε σημαντικό μέλος της γερμανικής αριστερής πρωτόπορας. Μετά την άνοδο των ναζιστών στην εξουσία, εγκατέλειψε τη Γερμανία και άρχισε να περιπλανάται σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, υποστηριζόμενος εν μέρει από το Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών της Φραγκφούρτης (Frankfurt School) χάρη στις ενέργειες του φίλου του Τέοντορ Αντόρνο. Μετά την εισβολή των Γερμανών στη Γαλλία, ο Μπένγιαμιν προσπάθησε να διαφύγει στην Ισπανία. Ως Εβραίος και διανοούμενος της Αριστεράς δεν είχε πολλές πιθανότητες να επιβιώσει στην κατελημμένη από τους ναζιστές Ευρώπη. Βρίσκοντας, όμως, τα γαλλοϊσπανικά σύνορα κλειστά, αναγκάστηκε να αυτοκτονήσει. Σοκαρισμένοι από το θάνατό του, οι ισπανοί συνοριακοί φρουροί επέτρεψαν στους συντρόφους του να περάσουν τα σύνορα.

Πηγή: Roberts 1982.

Μια διαφορετική αλλά εξίσου σημαντική πτυχή του έργου του Μπένγιαμιν είναι η προσπάθειά του να μελετήσει το φαινόμενο του καταναλωτισμού σε συνδυασμό με εκείνο της πόλης. Ο Μπένγιαμιν (1997 [1935-38]) έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το έργο του γάλλου ποιητή Σαρλ Μπωντλαίρ, ποιήματα του οποίου μετέφρασε στα γερμανικά. Ο Μπένγιαμιν χρησιμοποιεί την ποίηση του Μπωντλαίρ σαν παράθυρο, μέσα από το οποίο επιχειρεί να συλλάβει την πολιτισμική ατμόσφαιρα του Παρισιού τον 19ο αιώνα. Κάτι ανάλογο έκανε ο Ρώσος Μπαχτίν, ο οποίος βασίστηκε στο έργο του Ραμπιλέ για να ανασυστήσει την αισθητική του μεσαιωνικού καρναβαλιού (βλ. Κεφάλαιο 11).

Ο Μπένγιαμιν δείχνει ότι πολλά από τα ποιήματα του Μπωντλαίρ αποτυπώνουν μια νέα αστική εμπειρία φευγαλέων διαπροσωπικών σχέσεων, παρακμιακής αισθησιακότητας, σκοτεινού υποκόσμου, στον οποίο κυριαρχεί η φτώχεια και η συνωμοσία, φανταχτερών εμπορευμάτων και παλιωροιακών κινήσεων του πλήθους μέσα στους δρόμους και

τις τοξωτές στοές. Ο Μπένγιαμιν πιστεύει ότι στον κόσμο της καπιταλιστικής πόλης, οι ξένοι, τα εμπορεύματα και οι φαινομενικότητες αποτελούν βασικό στοιχείο της ανθρώπινης δραστηριότητας και υποκειμενικότητας. Κεντρική έννοια της θεωρητικής αυτής άποψης είναι εκείνη του *πλάνητα* (*flâneur*). Ο τελευταίος είναι ένας περιπλανώμενος θεατής του αστικού τοπίου, που έχει μια παρατηρητική και ηδονοβλεπτική σχέση με την πόλη, τα πλήθη και τις βιτρίνες των καταστημάτων. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Μπένγιαμιν (1997: 36), «ο *πλάνης* βotaνίζει την ασφάλτο». Περιπλανιέται στην πόλη, αναζητώντας με πάθος τη ζωή μέσα στους δρόμους. Ενώνεται με τα πλήθη και κινείται μέσα στα καταστήματα και τα εμπορικά κέντρα με βλέμμα ειρωνικό και, συνάμα, επαινετικό. Εκεί, παραδίδεται στη «μέθη του εμπορεύματος, γύρω από το οποίο φουσκώνει το ποτάμι των πελατών» (1997: 55). Η εικόνα, που μας παρουσιάζει εδώ ο Μπένγιαμιν, είναι σύνθετη. Από τη μια πλευρά, ο *πλάνης* μοιάζει με ντετέκτιβ, που μελετά αδιάφορα την ανθρώπινη φύση, και, από την άλλη, εμφανίζεται ως μια αλλοτριωμένη προσωπικότητα, που αναζητά ψεύτικη παρηγοριά μέσα στο ανώνυμο πλήθος, τα εμπορεύματα και την αδιάκοπη αναζήτηση του νεωτερισμού.

Ο Μπένγιαμιν τόνιζε τον στενό δεσμό ανάμεσα στην *περιπλάνηση* (*flâneurie*) και την αρχιτεκτονική της καπιταλιστικής πόλης. Το ημιτελές «σχέδιο των τοξωτών στοών» αποσκοπούσε στη διερεύνηση των σχέσεων της ιδεολογίας με τον αστικό ιστό του Παρισιού κατά τον 19ο αιώνα. Παρά το γεγονός ότι το έργο δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, το προσχέδιό του, που διασώθηκε ως τις μέρες μας, επηρέασε σημαντικά όσους ασχολούνται με τον καταναλωτισμό και την πόλη. Ο Μπένγιαμιν ισχυρίζεται ότι η σαγήνη του εμπορεύματος ως φετίχ ενισχύθηκε από τις νέες αρχιτεκτονικές μορφές. Οι τοξωτές στοές έκαναν για πρώτη φορά την εμφάνισή τους τη δεκαετία του 1820 και 1830. Ήταν κλειστοί χώροι κατασκευασμένοι από γυαλί και σίδηρο, φωτιζόνταν με λάμπες γκαζιού και χρησίμευαν για την έκθεση διαφόρων ειδών πολυτελείας. Σε αντίθεση με τους σφύζοντες από ζωή δρόμους, ήταν ένα ασφαλές μέρος για να σουλατσάρει ο *πλάνης* και να χαζέψει τα εκτεθειμένα εμπορεύματα. Σύμφωνα με τον Μπένγιαμιν, η σχέση αυτή ανάμεσα στο υποκείμενο, το χώρο και το εμπόρευμα επρόκειτο να γίνει πιο έντονη με την κατασκευή των εμπορικών κέντρων, που «εκμεταλλεύονταν την *περιπλάνηση* για να πουλήσουν διάφορα προϊόντα» (1997: 170). Στη συνέχεια, οι ιδέες αυτές επηρέασαν σημαντικά την έρευνα στον τομέα της κατανάλωσης και της ψυχαγωγίας, και, κυρίως, την ανθούσα βιβλιογραφία για τα εμπορικά κέντρα.

Τέοντορ Αντόρνο και Μαξ Χορκχάιμερ

Όπως και ο Μπένγιαμιν, ο Τέοντορ Αντόρνο (Theodor Adorno) ήταν ένας πολυσχιδής συγγραφέας, που η γερμανική πνευματική ελίτ τον είχε σε μεγάλη εκτίμηση. Ο ίδιος υπήρξε μουσικοκριτικός και φίλος σημαντικών συνθετών της εποχής του, όπως ο Άλμπαν Μπεργκ. Στους μη φιλοσοφικούς κύκλους, ο Αντόρνο είναι περισσότερο γνωστός για την ανάλυση της «πολιτιστικής βιομηχανίας» και για την κριτική του στο φαινόμενο της μαζικής κουλτούρας. Το βιβλίο του, *Η διαλεκτική του Διαφωτισμού (Dialectic of the Enlightenment)*, γράφτηκε σε συνεργασία με το φίλο και συνεργάτη του ο οποίος Σχολή της Ψραγκφουρτης Μαξ Χορκχάιμερ (Horkheimer και Adorno 1972 [1947]). Το πραγματικά σπουδαίο αυτό έργο αποτελεί μια καταγγελία της ψυχαγωγικής βιομηχανίας του καταναλωτικού καπιταλισμού. Πολλοί πιστεύουν ότι η εξορία του Αντόρνο στο Λος Άντζελες (όπου βρίσκεται και το Χόλυγουντ) κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1940 επηρέασε σημαντικά τις απόψεις του πάνω στο θέμα αυτό. Εξίσου σημαντικό ρόλο έπαιξε και η εμπειρία του από τις μαζικές λαϊκές γιορτές που διοργάνωνε κατά τη ναζιστική περίοδο το Υπουργείο Προπαγάνδας, υπό το άγρυπνο μάτι του Γκέμπελς. Ως επί το πλείστον, οι γιορτές αυτές δεν απέβλεπαν στην πολιτική κατήχηση του λαού, αλλά στην επιφανειακή διασκέδασή του.

Στη *διαλεκτική του Διαφωτισμού (Dialectic of the Enlightenment)*, οι Αντόρνο και Χορκχάιμερ υποστήριξαν την άποψη ότι το πρόγραμμα του Διαφωτισμού έχει φτάσει σε αδιέξοδο. Σκοπός του Διαφωτισμού ήταν να ενθαρρύνει την κριτική σκέψη και να απελευθερώσει τον άνθρωπο. Παρ' όλα αυτά, ο ορθός λόγος και η επιστημονική γνώση οδήγησαν στον εργαλειώδη έλεγχο της κοινωνικής ζωής. Αντί, λοιπόν, να δημιουργήσει μια κοινωνία αλληλεγγύης, ο Διαφωτισμός συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός κόσμου στον οποίο κυριαρχεί μια πραγματιστική μορφή ορθολογικότητας. Η γραφειοκρατία, η τεχνολογία και η ιδεολογία περιόρισαν την ανθρώπινη ελευθερία και δημιούργησαν τη μαζική κοινωνία (mass society), της παθητικής και ομοιόμορφης κατανάλωσης. Οι κοινωνικές ελίτ, αντίθετα, ενίσχυσαν την εξουσία τους χάρη στις κοινωνικές και πολιτισμικές αυτές αλλαγές.

Οι Χορκχάιμερ και Αντόρνο ισχυρίστηκαν ότι η βεμπεριανή ορθολογικότητα ως προς το σκοπό, που κυριάρχησε στο καπιταλιστικό σύστημα, οδήγησε στη δημιουργία της πολιτιστικής βιομηχανίας (culture industry). Η τελευταία συγκροτείται από μεγάλες εταιρείες, που ελέγχουν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και ψυχαγωγίας. Στις Ηνωμένες

Πολιτείες, όπου ζούσε ο Αντόρνο όταν γράφτηκε το βιβλίο αυτό, στο χώρο του κινηματογράφου και, γενικότερα, της ψυχαγωγίας κυριαρχούσαν εταιρείες, όπως η Metro-Goldwyn-Mayer (MGM), η Twentieth Century-Fox και η Radio Corporation of America (RCA). Αν ζούσε σήμερα ο Αντόρνο, θα αναφερόταν πιθανώς σε εταιρείες, όπως η Ντίσνεϋ, η Sony Pictures, η AOL Time Warner, οι οποίες δραστηριοποιούνται στον τομέα της μαζικής ψυχαγωγίας και ενημέρωσης. Σύμφωνα με τους Αντόρνο και Χορκχάιμερ, οι εταιρείες αυτές παράγουν προϊόντα με μοναδικό σκοπό να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους και όχι να ενθαρρύνουν την κριτική σκέψη και να προάγουν την ανθρώπινη ελευθερία. Για να το πετύχουν αυτό, κάνουν χρήση της εργαλειακής ορθολογικότητας, ακριβώς όπως και τα άλλα γραφειοκρατικά και βιομηχανικά καρτέλ, με συνέπεια να καταπνίγουν την καλλιτεχνική δημιουργικότητα. «Ο Διαφωτισμός έγινε ιδεολογία η οποία βρίσκει την τυπική έκφρασή της στον κινηματογράφο και το ραδιόφωνο. Εδώ, ο Διαφωτισμός ταυτίζεται απόλυτα με τον υπολογισμό της αποτελεσματικότητας και τις τεχνικές παραγωγής και διανομής» (1972: xvi).

Αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής είναι η προσέγγιση της κουλτούρας από την οπτική γωνία της βιομηχανικής παραγωγής. Ο κινηματογράφος, η μουσική αλλά και οι άλλες τέχνες συναρμολογούνται, όπως και κάθε άλλο βιομηχανικό προϊόν, μέσω της εκτέλεσης τυποποιημένων εργασιών από διάφορους ειδικούς. Τα λογιστήρια και οι ισολογισμοί παίζουν μεγάλο ρόλο στον προσδιορισμό του τελικού πολιτισμικού προϊόντος που είναι απόλυτα προβλέψιμο και τυποποιημένο, και στερείται οποιουδήποτε αυθεντικού νοήματος. Οι κινηματογραφικές ταινίες και, ακόμα περισσότερο, τα τηλεοπτικά σίριαλ έχουν απλοϊκή υπόθεση και στερεότυπους χαρακτήρες, ενώ είναι σχεδιασμένα με τέτοιο τρόπο ώστε να έχουν έναν κατώτατο κοινό παρονομαστή.

Σύμφωνα με τους Αντόρνο και Χορκχάιμερ, η πολιτιστική βιομηχανία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην αναπαραγωγή του καπιταλισμού. Δημιουργεί ευχαριστημένους, αλλά αποχαυνωμένους, καταναλωτές που δεν έχουν καμιά κριτική ικανότητα. Όπως χαρακτηριστικά λένε: «Καμιά χειραφετημένη σκέψη δεν μπορεί να προέλθει από ένα τέτοιο κοινό» (1972: 137). Βασικό στοιχείο της διαδικασίας αυτής είναι η μαζική παραγωγή ψυχαγωγικών προϊόντων. Αυτό μπορεί να προσφέρει στο κοινό την ψευδαίσθηση ότι «ξεφεύγει από την άθλια πραγματικότητα που το περιβάλλει» (1972: 144) αλλά, στην ουσία, το εμποδίζει να προβάλει οποιαδήποτε αντίσταση.

ΤΕΘΝΟΤΟΡ ΑΝΤΟΡΝΟ (1903-1969)

Ο Αντόρνο προερχόταν από πλούσια εβραϊκοκαθολική οικογένεια. Μικρός, διακρίθηκε για τα μουσικά και πνευματικά του χαρίσματα. Όταν γράφτηκε στο πανεπιστήμιο, είχε ήδη δημοσιεύσει δύο άρθρα, ενώ έγινε Διδάκτορας της Φιλοσοφίας μόλις 22 ετών. Τη δεκαετία του 1920, σπούδασε μουσική κοντά στο συνθέτη Άρνολντ Σένμπεργκ και συνδέθηκε με το Ίδρυμα Κοινωνικής Έρευνας της Φρανκφούρτης (Social Research in Frankfurt). Μετά την άνοδο των ναζιστών στην εξουσία, πήγε στο Παρίσι, από εκεί στην Οξφόρδη και, στη συνέχεια, στις Ηνωμένες Πολιτείες. Μετά τον πόλεμο, επέστρεψε στην πατρίδα του. Διατηρώντας τις αποστάσεις του από την τρέχουσα πολιτική, συνέχισε να γράφει άρθρα και βιβλία για τον πολιτισμό, την κοινωνιολογία και την αισθητική από την οπτική γωνία της ευρύτερης Αριστεράς μέχρι το θάνατό του το 1969.

Πηγή: Jay 1984.

Εκτός από το ότι δημιουργεί μια κοινωνία αποχαυνωμένων και αδιάκοπα ψυχαγωγούμενων ατόμων, η πολιτιστική βιομηχανία προπαγανδίζει ενεργά την καπιταλιστική ιδεολογία. Το βασικό μήνυμα, που προσπαθεί να περάσει στον κόσμο, είναι ότι πρέπει να συμμορφώνεται, να καταναλώνει, να δουλεύει σκληρά και να προσπαθεί να πετύχει σε ατομικό επίπεδο. Όλα αυτά οδηγούν τους εργαζόμενους σε λάθος κατεύθυνση, εμποδίζοντάς τους να αναλάβουν συλλογική δράση.

Σε γενικές γραμμές, ο Αντόρνο απορρίπτει τη δημοφιλή κουλτούρα, γιατί τη θεωρεί επιπόλαιη, τετριμμένη και, βέβαια, επικίνδυνη, αφού χρησιμεύει για την παραπλάνηση του κόσμου. Ιδιαίτερα αρνητικός είναι τόσο προς τη μουσική τζαζ όσο και προς τον λαϊκό κινηματογράφο. Αντίθετα, βλέπει με πολύ θετικό μάτι την «υψηλή τέχνη», και ιδιαίτερα τις διάφορες καλλιτεχνικές πρωτοπορίες, κι αυτό γιατί θεωρεί ότι έχουν μεγάλη πνευματική αξία και ενθαρρύνουν το στοχασμό και την κριτική σκέψη. Στις μέρες μας, βέβαια, οι απόψεις αυτές θεωρούνται λίγο αναχρονιστικές. Η βρετανική σχολή πολιτισμικών σπουδών, λόγου χάριν, υποστηρίζει με θέρμη την πολιτική αξία της δημοφιλούς κουλτούρας. Διάφορες έρευνες για τον τρόπο που προσλαμβάνει το κοινό τα προϊόντα των πολιτισμικών βιομηχανιών αποδεικνύουν ότι το τελευταίο είναι πιο κριτικό και στοχαστικό από όσο πίστευε ο Αντόρνο (τα ζητήματα αυτά αναλύονται εκτενέστερα στα Κεφάλαια 9 και 10). Κατά βάση, η σκέψη του Αντόρνο πάνω στα ζητήματα αυτά ανήκει μάλλον στο χώρο της αισθητικής θεωρίας παρά στις πολιτισμι-

κές σπουδές, όπως τις ξέρουμε σήμερα. Από αυτή την άποψη, είναι πιο χρήσιμες οι παρατηρήσεις τού σχετικά με το ρόλο που παίζουν η αγορά και το χρήμα στην πολιτιστική βιομηχανία, και για το ότι πρέπει να είμαστε σε επιφυλακή για να αντιμετωπίσουμε τις συνέπειες του γεγονότος αυτού.

Γιούργκεν Χάμπερμας

Ο Γιούργκεν Χάμπερμας (Jürgen Habermas) αναφέρεται συχνά ως ο τελευταίος εκπρόσωπος τής Σχολής της Φραγκφούρτης. Τριάντα περίπου χρόνια νεότερος από τους υπόλοιπους, σπούδασε κοντά στους περισσότερους από αυτούς. Είναι, λοιπόν, απόλυτα φυσιολογικό να έχει επηρεαστεί από τις ιδέες τους. Παρά το γεγονός ότι το έργο του έχει περάσει από πολλές φάσεις και έχει υποστεί σημαντικές αλλαγές, αυτό που κυρίως το χαρακτηρίζει είναι η κριτική στον καπιταλισμό και τον εργαλειακό λόγο. Όπως και οι δάσκαλοί του, υποστήριξε ότι τόσο ο καπιταλισμός όσο και ο εργαλειακός λόγος είναι ισχυρές διαβρωτικές δυνάμεις, που εμποδίζουν την ανάπτυξη των ηθικών, δημοκρατικών και απελευθερωτικών εκείνων πλευρών της κοινωνίας. Όπως έχουμε ήδη πει, οι Αντόρνο και Χορκχάιμερ πίστευαν ότι, τελικά, το πρόγραμμα του Διαφωτισμού οδήγησε στον έλεγχο και την καταπίεση των ανθρώπων. Ο Χάμπερμας, από την πλευρά του, συνέχισε την κριτική αυτή και, συνάμα, επιχείρησε να διασώσει το Διαφωτισμό, ορίζοντας τον «ορθό λόγο» με διαφορετικό τρόπο.

Η δημόσια σφαίρα

Ο Χάμπερμας αναλύει τα ζητήματα αυτά από τα πρώτα κιόλας βιβλία του. Η διδακτορική του διατριβή με τον τίτλο *The Structural Transformation of the Public Sphere* γράφτηκε τη δεκαετία του 1960. Για είκοσι περίπου χρόνια, το βιβλίο αυτό περιέπεσε σε αφάνεια, αλλά ανακαλύφτηκε εκ νέου από πολλούς στοχαστές τη δεκαετία του 1990. Στην αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για το πρώιμο αυτό έργο του Χάμπερμας συνέβαλαν οι βελούδινες επαναστάσεις της Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες οδήγησαν στην κατάρρευση των ολοκληρωτικών κομμουνιστικών καθεστώτων και την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας. Οι κοινωνικοί επιστήμονες βρήκαν σε αυτό το βιβλίο πολλά στοιχεία σχε-

τικά με το πώς η κοινωνία πολιτών (civil society), το συνολικό σώμα των πολιτών και η μη ελεγχόμενη από το κράτος σφαίρα της κοινωνικής ζωής, μπορεί να αντισταθεί στο κράτος μέσα από τη συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας (public sphere), στο πλαίσιο της οποίας αναπτύσσεται ο ελεύθερος διάλογος και η δράση των πολιτών.

Ο Χάμπερμας υποστηρίζει ότι κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα δημιουργήθηκε μια ενεργός δημόσια σφαίρα, στο πλαίσιο της οποίας άνοιξε ο διάλογος και η ανταλλαγή ιδεών για τα πιο κρίσιμα φιλοσοφικά, οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα. Οι δραστηριότητες αυτές επηρέασαν σημαντικά την τρέχουσα πολιτική εκείνης της εποχής. Ο Χάμπερμας, μάλιστα, ξεχωρίζει το καφεενείο ως τον κατεξοχόν χώρο συγκρότησης της δημόσιας σφαίρας. Οι άνθρωποι μπορούσαν να συναντούνται εκεί και να συζητούν διάφορα τοπικά θέματα με τους συμπολίτες τους. Εξίσου σημαντικό ρόλο έπαιξε και η μαζική διάδοση του έντυπου λόγου. Μέσω των εφημερίδων, που βρίσκονταν ακόμα στην πρώτη περίοδο της ανάπτυξής τους, και των φυλλαδίων, πολλοί άνθρωποι είχαν τη δυνατότητα να δημοσιεύουν τις απόψεις τους και να τις μοιράζονται με άλλους.

Ο Χάμπερμας θεωρεί ότι τα πράγματα πήραν στραβό δρόμο με την άνοδο του βιομηχανικού πολιτισμού τον 19ο αιώνα, οπότε η δημόσια σφαίρα αντικαταστάθηκε από αυτό που ο ίδιος αποκαλεί *bürgerliche Gesellschaft*. Ο όρος αυτός, που είχε χρησιμοποιηθεί και από τον Μαρξ, είναι μειωτικός και σημαίνει, χοντρικά μιλώντας, την «αστική κοινωνία». Αυτό είχε ως συνέπεια να τεθεί η δημόσια σφαίρα υπό τον έλεγχο μιας συγκεκριμένης τάξης. Ο Χάμπερμας, μάλιστα, έχει την άποψη ότι στη σύγχρονη εποχή η δημόσια σφαίρα εξαφανίστηκε εντελώς, λόγω της μεγάλης επιρροής των μαζικών μέσων επικοινωνίας και τη θεσμική διαφοροποίηση της πολιτικής από την ευρύτερη κοινωνική ζωή. Οι άνθρωποι έπαψαν να έχουν λόγο στη δημιουργία της κοινωνίας μέσα στην οποία ζουν, μεταβαλλόμενοι σε παθητικούς δέιπτες του λόγου των εκπροσώπων της κυρίαρχης τάξης.

Η έννοια της δημόσιας σφαίρας είναι πολύ σημαντική, γιατί υποχρέωσε την κοινωνική έρευνα να εστιάσει το ενδιαφέρον της στο ρόλο που διαδραματίζει ο λόγος (discourse) σε τομείς της κοινωνίας οι οποίοι βρίσκονται έξω από την πολιτική με τη στενή έννοια του όρου. Οι επικριτές της χαμπερμασιανής θεωρίας αναγνωρίζουν μεν τα οφέλη αυτά, αλλά τονίζουν και τα προβλήματά της (για μια επισκόπηση των θεμάτων αυτών, βλ. Καλχούν 1992). Το σοβαρότερο, ίσως, πρόβλημα είναι ένα είδος εξιδανίκευσης της δημόσιας σφαίρας (κάτι που συμ-

βαίνει και με το «βιόκοσμο», που θα συναντήσουμε πιο κάτω). Ο Χάμπερμας φαίνεται να εκθειάζει τη δημόσια σφαίρα του 18ου αιώνα χωρίς να λογαριάζει σοβαρά τις μορφές αποκλεισμού που υπήρχαν τότε. Στην πραγματικότητα, στα καφενεία εκείνης της εποχής σύχναζαν μόνο οι μορφωμένοι και οι ευκατάστατοι άνθρωποι. Τυπικά ή ουσιαστικά, η εργατική τάξη, οι γυναίκες και οι διάφορες μειονότητες ήταν αποκλεισμένες από τη δημόσια σφαίρα. Ένα σχετικό πρόβλημα είναι η τάση του Χάμπερμας να μιλά για μία και ενιαία δημόσια σφαίρα. Στις πολύπλοκες και διαφοροποιημένες κοινωνίες της εποχής μας θα ήταν πιο χρήσιμο να μιλάμε για πολλές δημόσιες σφαίρες οργανωμένες γύρω από κοινότητες, οι οποίες προσδιορίζονται από τη φυλή, το φύλο, τη σεξουαλικότητα και τη θρησκεία. Οι δημόσιες αυτές σφαίρες άλλοτε αλληλεπικαλύπτονται και άλλοτε είναι διαχωρισμένες.

Γνώση και ανθρώπινο διαφέρον

Στο έργο του *Erkenntnis und Interesse*, το οποίο ανήκει στη μεσαία περίοδο του (1978), ο Χάμπερμας διεύρυνε ακόμα περισσότερο την κριτική που ασκούσαν οι παλιότεροι εκπρόσωποι της Σχολής της Φραγκφούρτης στο θετικισμό και τις φυσικές επιστήμες. Ο γερμανός φιλόσοφος υποστήριξε ότι οι τελευταίες συμβάλλουν μόνο στη λύση τεχνικών προβλημάτων, μην μπορώντας να θέσουν μια σειρά σοβαρότερων ζητημάτων σχετικών με τον ριζικό στοχασμό πάνω στις κοινωνικές σχέσεις και τη φύση μιας καλύτερης και δικαιότερης κοινωνίας. Οι ερμηνευτικοί λόγοι της τέχνης είναι εξίσου ανεπαρκείς, γιατί ενδιαφέρονται περισσότερο για την αλληλοκατανόηση των ανθρώπων παρά για τη δημιουργία των κατάλληλων εκείνων συνθηκών που θα οδηγούσαν στην απελευθέρωση των ανθρώπων. Μόνον οι κριτικές κοινωνικές επιστήμες, ισχυρίζεται ο Χάμπερμας, είναι ικανές να συνδυάσουν την αναζήτηση της γνώσης με τη βαθιά κατανόηση του γεγονότος ότι τα ανθρώπινα συμφέροντα εξυπηρετούνται από την εμβάθυνση της ελευθερίας και την πραγματοποίηση θεμελιακών κοινωνικών αλλαγών.

Η θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν

Ενώ το βιβλίο *Erkenntnis und Interesse* ορθώνεται πάνω στο οικείο για τη Σχολή της Φραγκφούρτης (Frankfurt School) επιστημολογικό έδα-